

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ СХІДНОЇ І СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ
Кафедра тюркської філології

Курсова робота
з тюркської філології на тему:

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТАРІЛИХ СЛІВ В
АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ МОВІ

Студента групи Паз 14-19
Факультету східної і слов'янської філології
денної форми здобуття освіти
Освітньої програми:
Азербайджанська мова і література та переклад,
друга східна мова, західноєвропейська мова
Спеціальності 035 Філологія
Спеціалізації 035.068 Східні мови та
літератури (переклад включно),
перша – азербайджанська
Підгорного Олексія Олексійовича

Науковий керівник:
Березовська Наталія Сергіївна
Національна шкала _____
Кількість балів _____
Оцінка ЄКТС _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	Error! Bookmark not defined.
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАСТАРІЛИХ СЛІВ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ МОВИ	Error! Bookmark not defined.
1.1. Вивчення поняття «застаріла лексика азербайджанської мови» вітчизняними та зарубіжними дослідниками ..	Error! Bookmark not defined.
1.2. Архаїзми та історизми як види застарілої лексики	Error! Bookmark not defined.
Висновки до розділу 1	Error! Bookmark not defined.
РОЗДІЛ 2. СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ В СУЧАСНІЙ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ МОВІ	Error! Bookmark not defined.
2.1. Етимологія застарілих слів у сучасній азербайджанській мові	Error! Bookmark not defined.
2.2. Типологія застарілої лексики в сучасній азербайджанській мові ..	Error! Bookmark not defined.
Висновки до розділу 2	Error! Bookmark not defined.
ВИСНОВКИ	Error! Bookmark not defined.
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	Error! Bookmark not defined.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В останні десятиріччя інтерес мовознавців до застарілої лексики суттєво зростає. Це пояснюється тим фактом, що розмовна лексика є рівнем мови, що охоплює різні прошарки її носіїв, активно впливає на літературну форму і часто суттєво її трансформує. До того ж, застаріла лексика дозволяє спостерігати розвиток мови тієї чи іншої епохи на конкретних прикладах.

Попри те, що тематика, пов'язана із застарілою лексикою, досліджена в мовознавчій та педагогічній літературі недостатньо, актуальність її є дуже високою, оскільки застаріла лексика є відображенням мовної ситуації та номінативних потреб суспільства у певні періоди його розвитку. Застаріла лексика дозволяє розширити межі пізнання лексики в цілому, постає чинником формування певних явищ у структурі мови, зокрема, в межах її словникового складу.

Вивчення застарілих слів, представлених в аналізі лексики сучасної азербайджанської літературної мови, в якій вони реально не існують, дає змогу простежити процес зміни лексичної системи мови, виявити як специфіку значення, так і функціонально-стилістичні особливості слів, які зрідка, але все ж у необхідних випадках вживаються і зараз. Більш того, будучи невід'ємними компонентами азербайджанської літературної мови, вони виконують не тільки номінативну функцію, а й функцію співвіднесення з будь-якою історичною епохою.

Дослідженню даної теми присвятили свої роботи такі лінгвісти як Н. Баранник, В. Буда, З. Гаджієва, Т. Кива, Ж. Колоїз, В. Німчукта ін.

Об'єктом дослідження є застаріла лексика сучасної азербайджанської мови.

Предмет вивчення – закономірності функціонування застарілої лексики в сучасній азербайджанській мові.

Метою даного дослідження є визначення особливостей функціонування застарілої лексики в сучасній азербайджанській мові.

Для досягнення поставленої мети необхідним постає вирішення наступних завдань дослідження:

- охарактеризувати основні теоретичні уявлення про застарілу лексику в сучасному мовознавстві;
- визначити функційність архаїзмів та історизмів як видів застарілої лексики;
- розглянути етимологію застарілих слів у сучасній азербайджанській мові;
- розробити типологію застарілих слів у сучасній азербайджанській мові.

Поставлені завдання визначають сукупність **методів дослідження**, яка поєднує в собі елементи історичного, порівняльного і культурно-історичного аналізу.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані при підготовці різних спецкурсів з мовознавства, зокрема, стилістики.

Структура дослідження. Робота складається з вступу, двох розділів, висновків і списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАСТАРІЛИХ СЛІВ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Вивчення поняття «застаріла лексика азербайджанської мови» вітчизняними та зарубіжними дослідниками

Вживання застарілих слів та старовинних мовних зворотів; також наслідування старовинного стилю в мистецтві отримало назву архаїзмів (Кива, 2010, с. 310). Поняття застарілого слова асоціюється із пасивною лексикою мови.

Активний та пасивний словник протиставляються один одному (Клименко, Карпіловська, Кислюк, 2008, с. 335). Проте ідея їхнього розмежування існує давно.

Вперше термін «архаїзм» вживається у 1751 році, проте точного визначення зазначеному поняттю досі не дано. Деякі лінгвісти виносять архаїзми за межі сучасної мовної системи та відносять їх до категорії неіснуючих слів цієї мови. Інші лінгвісти стверджують, що архаїзми є елементами сучасної мови, тому що в інший час вони не могли здійснювати цю функцію, адже архаїзм потрапляє до нашого поля зору, якщо він ще активний.

Із функціонального погляду архаїзми позначаються як стилістично марковані варіанти з обмеженою зоною вживання, протиставлені сучасним нейтральним синонімам. Відповідно до загальноновизнаної класифікації, виділяють кілька типів архаїзмів: лексичні (власне-лексичні, лексико-словотвірні, лексико-фонетичні, лексико-морфологічні) та семантичні (застарілі значення слів, які в інших значеннях належать до нейтральної лексики сучасної мови). Ми в нашій роботі спиратимемося на цю класифікацію.

Для позначення переходу слів до розряду застарілих застосовується термін «архаїзація». Відомо, що механізм процесу архаїзації такий: спочатку відзначається наявність у мові рівноправних та стилістичних варіантів. Далі

це переростає у контрастивне варіювання через збільшення функціональної сфери одного з варіантів, тоді як сфера функційності іншого зменшується. В останнього звужується кількість осіб, які вживають цей варіант у мові як нейтральний, і, відповідно, зростає кількість осіб, які вважають зазначений варіант застарілим.

Останній варіант зміщується до периферії мови, суттєво зменшується його коло потенційних контекстів. У результаті архаїзм фіксується на периферії як носій певної ознаки, він може змінювати свою категоріальну якість (Левченко, 2012, с. 290-292).

До пасивної лексики відносять застарілі слова, значення слів і словосполучення, що вийшли з активного вживання через втрату реалій, позначуваних за їхньою допомогою (Греб, 2019, с. 25-28). Процес історизації визначений екстралінгвістичними чинниками, поява цієї групи застарілих слів зумовлена позамовними причинами: розвитком виробництва, соціальними перетвореннями у суспільстві, оновленням предметів побуту.

У історизмів немає синонімів у сучасній мові. Це пов'язано із тим, що самі реалії, для яких слугували найменуваннями зазначені лексеми, вийшли з уживання.

Для відтворення колориту минулих століть, при описі давніх епох історизми функціонують як спеціальна лексика, вони виступають як терміни, що не мають еквівалентів. Слова стають історизмами, незалежно від періоду появи в мові: вони можуть бути пов'язані з віддаленими або нещодавніми часами.

У науковій літературі виділяється превалювання функції історичної стилізації, яка виконується історизмами. На різних щаблях свого розвитку поетична мова намагається використовувати форми, які не освоєні «практикою повсякденного конкретно-референтного вживання» (Гаджиева, 1997, с. 84).

Йдеться про слова, які мають «слабкий ореол пов'язаності з денотативним позамовним простором» (Романиця, 2012, с. 336-338). Сюди

належать різного типу архаїзми. За своїм значенням вони можуть повністю збігатися зі своїми синонімами, прийнятими в мові повсякденного спілкування, в інших формах мовної діяльності, а відрізняються саме тим, що у свідомості того, хто говорить, вони не пов'язуються зі звичними для них предметами і не функціонують у звичному для них освоєному немовному просторі.

Так, вихідне протиставлення закладене, насамперед, у референційній сфері. Специфічні явища поетичної мови є, таким чином, сигналом та підтвердженням того особливого денотативного простору, з яким пов'язаний віршований текст (Коваленко, 2002, с. 20).

Архаїзми займають значне місце у лексичному складі мови. Всі лексичні одиниці, що в той чи інший спосіб випадають із активного мовного вживання, архаїзуються, причому ступінь архаїзації визначається часом і живою мовною свідомістю тих, хто говорить (Іваненко, 2014, с. 17-21).

О. Тележкіна дає таке визначення архаїзму: «1. Слово або вираз, що вийшло із повсякденного вживання і тому сприймається як застаріле. 2. Троп, що полягає у вживанні старого (старовинного) слова або висловлювання з метою історичної стилізації, надання мови піднесеного стилістичного забарвлення, досягнення комічного ефекту і т.ін. (Тележкіна, 2012, с. 236-241).

У цій роботі ми звернемо особливу увагу на лексичні та семантичні архаїзми. Ж. Колоїз зазначає: «В одному випадку ми маємо справу з такими словами, які нині витіснені до пасивного словниковий запасу словами з іншою непохідною основою. В іншому випадку ми маємо справу з такими словами, яким нині як мовна оболонка понять, що виражаються ними, відповідають слова однокореневого характеру, з тією ж самою непохідною основою. У цьому випадку слово, що вживається в активному словнику наразі, відрізняється від архаїзму лише з точки зору словотвірної будови, лише суфіксами або префіксами, непохідна ж основа в них та сама, і утворені вони від одного і того ж слова. У третьому випадку ми маємо справу з

такими словами, які наразі як мовна оболонка відповідних понять замінені в активному словнику словами того ж кореня, але дещо іншого мовного вигляду»(Колоїз, 2009, с. 68-81).

Науковці, які досліджували закономірності використання архаїзмів у мові художніх творів, нерідко говорили про особливу роль традиційного у віршованій мові. В. Буда підкреслює: «Від того, як зуміє поет пристосувати мовні засоби, успадковані сучасною поетичною мовою від минулих епох розвитку літературної мови, до вираження нового змісту, нагальних проблем сучасності, особистого душевного досвіду, багато в чому залежить художня виразність ліричного твору, його естетичний потенціал» (Буда, 1998, с. 164).

Завдяки наведеному висловлюванню можна легко пояснити інтерес письменників до використання архаїзмів у мові художнього твору. З їхньою допомогою реалізовується зв'язок твору з історичним минулим літературної мови та мови поезії, іншими словами, з високою, поетичною, архаїчною лексикою. «Те, що для літературної мови є застарілим, у поезії найчастіше «високе» чи «поетичне» через замкнутість ліричного тексту, експресивно-стилістичну функцію мовного матеріалу та спосіб його організації» (Буда, 1998, с. 164).

Безліч слів, що сприймаються зараз як застарілі, використовувалися у прямому номінативному сенсі у літературі XVIII-XIX століть. Сфера їх використання була обмеженою, тому вони почали сприйматися як «специфічні сигнали умов їх вживання» (Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, с. 676).

Безсумнівно, створення урочистості поетичного твору досягається за рахунок запровадження у нього архаїчного пласту лексики. Тим не менше, всі визнають її значні образотворчо-виразні можливості, що дозволяють збагатити образи, які створював поет у віршованому творі певної тематики, і домогтися всіляких емоційних відтінків.

Доречність вживання даної лексики визначається наступним: емоційно-стилістичними можливостями мовних явищ, індивідуальним авторським

розумінням архаїзмів, врахуванням автором конкретного контексту. Деякі мовознавці вважають, що архаїзми високого стилю в поезії минулого століття рідко вживаються. Але спостереження науковців доводять естетичну значимість архаїзмів у художньому тексті, ці слова часто фігурують у творах багатьох поетів ХХ століття. При розгляді місця традиційно-поетичної лексики у творах радянського періоду важливо відокремити індивідуальне, авторське від характерної мови епохи, обумовлене тематикою від свідомо призначеного задля досягнення стилістичних і технічних цілей (Дудик, 2003, с. 25-29).

Багато авторів ХХ століття зверталися до архаїчного пласта лексики. Це свідчить, що цей шар лексики розуміється ними як засіб стилістичної виразності.

Поети минулого століття не обмежуються зверненням до конкретних слів у вживанні цього мовного рівня лексики, тому вони звертаються до архаїчних граматичних форм окремих слів та словотвірних моделей. Це дає можливість відтворювати втрачене чи утворювати нові слова за старими зразками.

1.2. Архаїзми та історизми як види застарілої лексики

Архаїзацію розглядають як процес старішання окремих слів. Проте існує група архаїзмів, споконвічно покликаних реалізовувати у мові певну стилістичну (навіть стилетвірну) функцію. Здебільшого це поетична лексика, що є базисом для художнього тексту (Баранник, 2019, с. 202-213).

Архаїзація репрезентує у мові діалектичну мінливість матерії. Такими є причини старіння деяких мовних одиниць:

1. При суперництві «запозичене – одвічне слово» результат залежить від конкретно-історичної ситуації: колись «аероплан» замінили на «літак», «хабарництво» – на «корупцію». Безліч запозичених слів не втрималося в мові і стало архаїзмами.

2. Ставати архаїзмами може розмовна лексика.

3. Багато застарілих слів переходить у просторіччя.

4. Архаїзми-діалектизми, які зафіксовані у тлумачних словниках літературної мови.

Архаїзми пов'язані з багатозначністю слова. Архаїзація може торкатися лише окреме значення багатозначного слова: збурювач - той, хто порушує порядок, викликає хвилювання, збентеження і (застаріле) той, хто піднімає заколот, повстання; притертися – припрацюватися і (застаріле) втерти в шкіру будь-який медичний засіб. Нерідко архаїзаціязнає вторинна семантика слова, яке стало історизмом, наприклад, жителі феодальної вотчини Стародавньої Русі називалися челяддю (історизм), а ті, хто, як лакей, прислуговує комусь, також визначалися як челядь (архаїзм). Також застаріти може вживання слова, пов'язане з певною сполучністю з іншими словами (Греб, Грона, 2019 с. 25-28).

Архаїзми мають у сучасній мові синоніми: фетюй – роззява, ратай – воїн, фанбала – оборка та інші. Однак у деяких випадках синонімічні варіанти цілком заповнюють своїм значенням усе семантичне поле архаїзму.

Іноді синонімічні варіанти не з'являються зовсім. Зі старінням слова зникає його поняття, наприклад, ділянка для гімнастичних, кінних та інших змагань називалася ристалищем (Дудик, 2003, с. 25-29).

У сучасній літературній мові архаїзми відзначені в тлумачних словниках позначкою «застар.» Тим не менш, у малому академічному словнику в суворо термінологічному сенсі з цією позначкою показані не тільки архаїзми, а й частина історизмів. До архаїзмів також можуть належати діалектизми та просторіччя.

Велика група слів перейшла до розряду пасивної лексики без заміни синонімом на активну. У радянський період до застарілої лексики було віднесено поняття, що позначали явища, пов'язані з православним віросповіданням; слова, що означають будь-які негативні явища дійсності; лексика, що пов'язана із традиційним побутом. Застарілими словами було

оголошено ті, які мали, певне, з погляду укладачів тодішніх словників, образливе значення (Іваненко, 2014, с. 17-21).

Архаїзми в художніх текстах про стародавні часи нарівні з історизмами застосовуються для відображення історичного колориту епохи, відіграють моделювальну роль, утворюють зв'язок із літературним минулим, імітуючи мову минулих років. Маркована лексика чудово показує дух епохи, зображує життєві реалії, переносить читачів в атмосферу подій, що описуються (Гайдученко, 1998, с. 13-17).

Якщо в історичних та наукових працях архаїзми та історизми виконують номінативну функцію, то у художніх творах функція цього різновиду лексики визначається як номінативно-стилістична, оскільки вона дає чітке визначення поняття та створює певний колорит епохи.

Письменники та публіцисти використовують у мові застарілі слова із пародійно-висміювальною метою. Ними послуговуються для витворення зниженого стилю мовлення, створення комічного ефекту, з метою іронії чи сатири (зазвичай у фейлетонах, памфлетах).

Архаїчна лексика сприймається як характеристика негативних явищ через їх представлення в комічному вигляді. Архаїзми можуть застосовуватися як засіб поетизації мови. Завдяки ним створюється експресія ліричності, душевності, мелодійності (Клименко, Карпіловська, Кислюк, 2008, с. 335).

Велика кількість слів, що в ХХ столітті використовувалися в поезії як архаїзми, сягає традиційно-поетичної лексики. Така лексика складається як стилістична категорія межі XVIII-XIX століть та історично фіксується за віршованими жанрами.

Також архаїзми можуть виконувати характерологічну функцію. У таких випадках застаріла лексика використовується для створення деталей до мовного портрету персонажа.

Процес архаїзації мови характеризується постійністю, вона відбувається на всіх її рівнях. Лексичний запас набагато яскравіше робить

цей процес наочним за допомогою архаїзмів. Застаріла лексика широко застосовується у всіх функціональних стилях мови, але найбільш поширеним є її використання в художньому стилі.

У художньому тексті, як зазначають дослідники, архаїзми виконують такі функції: пряма номінативна функція (архаїзми є застарілою лексикою); використовується як засіб, який вносить у текст або його частину високий, урочистий відтінок; використовуються для відтворення історичного колориту доби; використовуються із метою зниження стилю мови, з метою впровадження до висловлювання відтінків іронії чи сатири; застосовуються як характеристика негативних явищ через подання їх у комічному вигляді; розглядаються як засоби поетизації мовлення; виконують характерологічну функцію. У мовленні поетів ХХ століття можна зустріти вживання досліджуваних слів без будь-якої стилістичної установки (Коваленко, 2002, с. 20).

Отже, архаїзми – це одиниці, що функціонують особливим чином. Застаріла лексика характеризується звуженням сфери використання. Причини архаїзації слів, на думку більшості дослідників, різні: одні слова витіснили інші варіанти подібних слів, архаїзми – неактуальні слова, історизми виникають з позамовних причин.

Можна дійти висновку стосовно наявності двох підходів до розуміння архаїзмів: широке і вузьке. Вузьке розуміння передбачає обмеження складу архаїзмів власне архаїчною лексикою. Згідно з широким розумінням архаїзмів, до їх складу входять історизми, рідко вживані слова. Враховуючи сучасні тенденції розвитку архаїчної лексики, вузьке розуміння архаїзмів є більш виправданим.

Висновки до розділу 1

Лексикологічні дослідження останніх років характеризуються зростанням інтересу стосовно проблем розвитку мови, механізмів удосконалення способів лексичної номінації, виявів тенденцій

розвитку слова та лексичного фонду в цілому. Серед лексичних елементів сучасної азербайджанської мови, семантична структура яких має певну часову маркованість, ґрунтовно досліджуються архаїзми.

Наявність застарілих слів, взаємодія і співвіднесеність з іншими словами різних рівнях є виявом стилістичного функціонування застарілої лексики. Використання застарілої лексики носіями сучасної азербайджанської мови обумовлено необхідністю вибрати найбільш доречний у художньому значенні варіант серед можливих номінацій.

Висока архаїчна забарвленість, експресивність, властива архаїзмам часова співвіднесеність – ось сукупність тих чинників, що виділяють архаїзми та історизми серед інших стилістичних категорій, роблять їх цінним засобом осягнення дійсності мовцями. Оскільки застарілі слова рідко вживаються в мові, вони зберігають яскравість, своєрідність, завдяки чому контрастують з іншими загальноживаними лексемами, і тому вносять до мовлення певну емоційну напругу.

У той час, як для архаїзмів постає властивим переважно стилістичне навантаження, історизми характеризуються наявністю, крім згаданої функційності, номінативних характеристик. Так, зокрема, застарілі слова, що є співвідносними із історизмами, найчастіше постають єдино можливими номінаціями, що використовуються для позначення речей і предметів.

Архаїзми перебувають у більш актуальній семантичній позиції, ніж історизми, оскільки на тлі нейтральних синонімів їхня незвичність, експресивність справляє об'ємніше враження, відтак, вибір носіїв мови з огляду на стилістику висловлювання припадає переважно на архаїзми.

Можливість використання цієї архаїчної групи лексики у переносному значенні посилює стилістичний потенціал мовлення носіїв застарілої лексики азербайджанської мови.

РОЗДІЛ 2. СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТАРІЛОЇ ЛЕКСИКИ В СУЧАСНІЙ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ МОВІ

2.1. Етимологія застарілих слів у сучасній азербайджанській мові

Лексикологічні дослідження останніх років характеризуються активним інтересом до проблем розвитку мови, механізму вдосконалення способів лексичної номінації, прояву тенденцій розвитку слова та лексичного фонду в цілому. Серед лексичних елементів сучасної азербайджанської мови, семантична структура яких має певну часову маркованість, ґрунтовно досліджуються архаїзми.

У лексиконі азербайджанської мови функціонують два процеси – поява нових слів та вихід із уживання застарілих слів, що обумовлює наявність двох пластів лексики – активної та пасивної. Втрата лексемою того чи іншого значення або вихід її з уживання – це результат тривалого процесу архаїзації, дослідження якого є дуже актуальним, оскільки пасивний словник живої азербайджанської мови є відкритою системою, кількість одиниць якої обмежена (Дячук, 2012, с. 61-69).

Частину слів у азербайджанській мові складають застарілі слова, які називаються архаїзмами. Деякі слова, поступово втрачаючи сферу вживання, виходять з ужитку. Проте витіснене з літературної мови будь-яке застаріле слово ще довгий час може існувати у межах діалектної лексики. Діалекти та говірки, зберігаючи подібні слова, доводять їх до наших днів. Тому виявлення та вивчення цих слів є надзвичайно важливим, оскільки вони зберігають у собі історію мови.

Вивчаючи застарілу лексику сучасної азербайджанської мови, ми стикаємося з процесом архаїзації слів, що має складний характер. Цей процес відбувається під впливом внутрішньомовних та позамовних факторів.

Зміни, що відбуваються в мові під впливом екстралінгвістичних факторів, виявляються найбільше на лексичному мовному рівні, а саме в архаїзації слів або їх значень, у появі нових слів або розвитку нових значень

у словах. Це змушує мовну систему постійно перебудовуватися, що призводить до переміщення раніше активно вживаних слів у розряд архаїзмів.

Крім того, кваліфікація застарілих слів можлива лише на синхронному рівні. З функціональної точки зору слово є застарілим тільки з точки зору сучасної мови.

Процес архаїзації лексики азербайджанської літературної мови у різних функціональних стилях відбувається нерівномірно. Вивчення цього процесу ускладнюється, з одного боку, текстами художньої літератури; а з іншого боку, мова художніх творів є широким полем для використання словникового складу, що сягає корінням у минуле. Застарілі слова зазвичай використовують у мові історичних романів, повістей, оповідань та інших творів на історичні теми.

В. Буді вдалося з'ясувати сутність мови історичного роману, відтак, вона розмежувала поняття «анахронізми мовні» і «анахронізми матеріальні». Головна ж заслуга дослідниці полягає у формулюванні найважливішої тези стосовно того, що «в мовній стилізації доцільно спиратися не на «тимчасове», а на «вічне», тобто те, що здатне зробити мову історичного роману зрозумілою для читача, одночасно відповідаючи його бажанню відчутти колорит епохи» (Буда, 1997, с. 84).

Слова, які вже вийшли із активного вживання, також можуть залишати свої сліди у похідних лексичних одиницях та стійких словосполученнях, що входять до складу сучасної лексики.

У ряді випадків застарілі слова із лексичного резерву можуть знову повертатися до активного життя у мові. При цьому вони набувають нового значення та змісту, отримують нове стилістичне вживання та експресивне забарвлення. При відродженні частини застарілої лексики відбуваються такі мовні явища:

1. Оновлення змісту застарілого за звучанням слова, що супроводжується зміною характеру лексико-граматичних зв'язків.

Наприклад, іменник *gözətçi*, повернувшись до активного вживання, втратив окремісловотвірні форми, які часто вживалися в азербайджанській мові до початку ХХ століття (*mühafizəçilər*). Проте водночас зазначений іменник став базою для таких похідних та суплетивних утворень, як *qırmızı qvardiya* та ін., а також для сполучень, використання яких вирізнялося переносністю значення: *əmək mühafizəçiləri* (Гайдученко, 2023).

2. Формування нових відтінків значення застарілого слова, які певною мірою виявляються у словотвірних відмінностях старого й нового слова. Зокрема, словотвірні зв'язки іменника *zabitü* сучасній азербайджанській мові є суттєво обмеженими порівняно з дореволюційною добою (Гайдученко, 2023).

3. Зміна експресивного забарвлення. Так, зокрема, коли територія сьогоденішнього Азербайджану перебувала під владою Російської Імперії, слово *əsgər* уживалося зі зневажливим відтінком, демонструючи презирство до армії загарбників (Гайдученко, 2023). Наразі ж слово *əsgər* є загальноновживаним, іноді його вживанням характеризується високий стиль мовлення (*sülh əsgəri* й т.ін.).

4. Звуження сфери вживання, що засвідчує тенденцію до спеціалізації. Так, наприклад, слово *general* раніше вживалося не лише як засіб найменування представників вищого командного складу, але і як назва різноманітних посад у системі державного управління, наприклад: *general-qubernator*, *general-adyutant* та ін. Окрім того, зазначений іменник втратив активний зв'язок із такими словосполученнями, як *artilleriya generalı*, *piyada generalı* та ін. (Гайдученко, 2023).

5. Термінологізація явищ суспільної дійсності як вияв тенденції до заощадження мовних засобів (*nazir* замість *xalq komissarı*) (Гайдученко, 2023).

Повернення застарілих слів до активного вживання деякими дослідниками сприймається як «відродження» застарілої лексики (Гайдученко, 2023). Але, наприклад, мовознавець Л. Лонська з цим не згодна, вважаючи, що відродження застарілого слова «означало б і відтворення того

самого явища, яке це слово означало у минулому» (Лонська, 2009, с. 201-212). На її думку, «доцільніше було б говорити про історичні омоніми» (Лонська, 2009, с. 201-212).

Втім, В. Німчук не поділяє цей погляд, вважаючи, що співвідношення цього мовного процесу з омонімією є неправильним. Наявність переносних значень говорить про те, що, незважаючи на те, що застаріле слово наповнилося новим змістом, співвідносним з іншим поняттям, набуло іншого експресивного забарвлення, воно не втратило безпосереднього зв'язку з основним значенням. Отже, у цьому випадку спостерігаємо не «відродження» застарілої лексики і появу «історичних омонімів», а семантичне і стилістичне переосмислення застарілих слів (Німчук, 1992, с. 414).

Архаїзовані слова, як правило, надають мовленню ознак епічної неквапливості, урочистості, і ставлять за мету створення піднесено-монументальних образів, хоча, як зазначалося вище, у реченні архаїзм може посилювати саркастичний ефект. Аналізуючи художній твір минулої доби, слід враховувати подвійний характер архаїзмів.

Як зазначає І. Дячук, «з одного боку, досліджуючи мову письменника, ми зустрічаємо свідоме використання застарілих слів із певною стилістичною метою. У цьому випадку зазначені слова є фактами застарілої лексики як для реципієнта, так і для автора. З іншого боку, у творах ми знаходимо такі слова, які є застарілими лише для нас, але які при написанні твору історизмами чи архаїзмами ще не були, хоча твір може бути написаний порівняно нещодавно» (Дячук, 2012, с. 61-69).

Тому Т. Кива розрізняє історизми та архаїзми стилістичного вживання (у сучасних художніх творах вони виключно такими і є), а також історизми та архаїзми часу (вони зустрічаються у художніх творах, написаних у далекому минулому) (Кива, 2010, с. 310).

Наявність застарілих слів, взаємодія і співвіднесеність з іншими словами різних рівнях є виявом стилістичного функціонування застарілої

лексики. Використання застарілої лексики носіями сучасної азербайджанської мови обумовлена необхідністю обрати найбільш доречний у художньому значенні варіант серед можливих номінацій.

Розглянемо окремі застарілі слова, що збереглися в азербайджанській мові та наділені чіткою етимологією.

Ağırlamaq. Зазначене слово означає «охопити турботою, ласкою, висловити повагу та пошану. Цей елемент зустрічається у сполученні «*ağır-əziz eləmək*», яке використовується в тому самому значенні:

Gedəndə qonaхcılarımız bizi elə ağır-əziz eliyillər elə biləsən bəlkəm Qəndəvərdən gəlmişik.

Bu yazığı bir ağırriyan olmadı ki bu evə tüşən gündən.

Bunları ağırlayıb-əzizdiyəndə elə bilillər kim, boşdusan bunlara.

Як помітно із проаналізованих прикладів, зазначене слово використовується разом зі словом “*əzizləmək*”. Враховуючи, що обидва слова наділені здатністю до вираження приблизно однакових значень, можна зробити висновок, що ця лексична одиниця раніше використовувалася у варіанті *ağırlamaq*, але надалі замість нього стало використовуватися слово *əzizləmək*, яке поступово витіснило слово *ağırlamaq* зі словникового складу азербайджанської літературної мови. Як підсумок, слово *ağırlamaq* наразі набуло ознак лексичного архаїзму та вживається лише в окремих діалектах і говірках азербайджанської мови. У літературному варіанті азербайджанської мови замість нього найчастіше використовується слово *əzizləmək*.

Aлчаq. Це слово у значенні «простий, скромний, лагідний, доброзичливий» в азербайджанській мові вважається застарілим. Його вживання збереглося лише в ордубадському діалекті та в деяких селах Шахбузи. Воно найчастіше використовується разом зі словами *könül ikönüllü*:

Mə:m qəynətəm nəqqədən desən alçaх könül adamıydı.

Baxırsan kim, adam var heç özünə yendirmir, əmancaх İrabaham kişi alçaх könüllü adamdı, hərkişdə onnan irazıdı.

Цікаво, що в сучасній азербайджанській мові це слово стосовно людини виражає протилежний сенс, тобто властиві людині негативні якості (мерзенний, підступний). У давньотюркських писемних пам'ятниках, а також у ранніх творах азербайджанської літератури це слово здебільшого зустрічається у негативному значенні, а також зрідка у значенні, яке використовується у нахічеванських діалектах.

Застаріле слово *aşaq* має різну семантику в азербайджанській мові: 1. людина з негативними рисами особистості; 2. спокійна, серйозна, товариська, гостинна, лагідна людина.

Є підстави вважати, що первинне значення слова було «мерзенний». Поступово семантика слова, зазнаючи змін, перетворилася на «слухняний, покірний, скромний», а надалі – на «дружній, лагідний» (Гайдученко, 2023). В окремих словниках слово *aşaq* подається лише у значенні «скромний, доброзичливий».

Застаріле слово *arı* вживається у значенні «чистий, непорочний» у багатьох діалектах та говірках азербайджанської мови:

Uşaxların gələcəx'nən bağılı gördüyü yuxuların yozumunda isə deyillər ki, nəfəsi arıdı, günahsızdı ona ayan olub.

Arı balı birəzdən Piçənəx'dəngətirəcəx'lər, süzəcəx'lər.

У ранніх письмових пам'ятках азербайджанської мови слово *arı* використовувалося в тому самому значенні:

Yedi oğlan gətirdim aydan arı, Yüzü güldür, Çəkərdir ağzı yarı.

Arısı yalandır, saqın, dadlusına aldanma kim, Acıdır anın şəkkəri, ağu qatılmış balına.

Застаріле слово *qaxmaq* втратило активність у літературній азербайджанській мові, проте продовжує функціонувати у діалектах та говірках. Воно вживається у значенні «дошкуляти, бити, дорікати»:

Çətinidi ki, Sura adamın bir dənə eybin görsün, ger-gəlip qaxasaq başuva.

Dədəm heş vədə gördüyü işi adamın başına qaxmazdı.

Dedim: “Bala, bə sən u:n eybin başına qaxanda u da qeyidip sa: hər söz diyəcəx' da bə”

Застаріле слово *dirig* вживається у діалектах і говірках азербайджанської мови у значеннях: «1. життя, буття; 2. домашні речі; необхідні людині особисті речі». Це слово до середини ХХ століття в літературній мові вживалося у тому самому значенні, згодом архаїзувалося. У словниках це слово вказано як *tiriglik* зі значенням «життя, буття»:

Negu ol tiriglik, negu ol olum?

Щостосується явища *>d*,

то воно є характерним для азербайджанської мови, і сьогодні багатослів, що наразі вживаються із «*d*», у минулому вимовлялися на «*t*». У багатьох сучасних тюркських мовах ці слова досі починаються на букву «*t*».

У бакинській і шемахінській говірках *dirric* означає «домашнє начиння», в гянджинському і шемкірському діалекті *dirrix* – «життя, буття», у тебрізькому *dirilix* – «життя, душа» (Баранник, 2019, с. 202-213). До середини ХХ століття лексема *dirilig* вживалася в тому самому значенні:

Allah kəssin belə diriliyi...

Hər bir şeyə dirilik və zinət verən məhəbbətdir.

Висока архаїчна забарвленість, експресивність, властива архаїзмам часова співвіднесеність – ось сукупність тих чинників, що виділяють архаїзми та історизми серед інших стилістичних категорій, роблять їх цінним засобом осягнення дійсності мовцями. Оскільки застарілі слова рідко вживаються в мові, вони зберігають яскравість, своєрідність, завдяки чому контрастують з іншими загальноживаними лексемами, і тому вносять до мовлення певну емоційну напругу.

Історизми та архаїзми типологізують та індивідуалізують мовний портрет носія мови, який вживає їх у своєму мовленні. Вони надають подіям, що характеризуються за їх допомогою, відтінку певної експресії, іронії, презирства.

Архаїчні мовні одиниці здатні викликати у реципієнтів жартівливо-гумористичний ефект. Ще одна стилістична функція застарілої лексики азербайджанської мови – наповнення мовлення пафосом урочистості, справжньої чи імітованої поваги.

Архаїзми перебувають у більш актуальній семантичній позиції, ніж історизми, оскільки на тлі своїх нейтральних синонімів їхня незвичність, експресивність видаються більш об'ємними, і стилістичний вибір мовців припадає переважно на архаїзми. Можливість використання цієї архаїчної групи лексики в переносному значенні посилює їхній стилістичний потенціал.

Відтак, застаріла лексика наділена здатністю суттєвого впливу на формування сучасної азербайджанської мови. Вона постає важливим засобом художньо-словесної творчості й залишається актуальним об'єктом лінгвістичних студій.

2.2. Типологія застарілої лексики в сучасній азербайджанській мові

Історизми, на відміну від стилістичних архаїзмів, витіснених із мови синонімічними відповідностями, не мають у сучасній літературній азербайджанській мові синонімічних заміників. Тому коли виникає потреба назвати той чи інший артефакт старовини, зникле явище, поняття чи дію, що сталися у минулому, завжди необхідно звертатися до цієї категорії лексики.

Застаріла лексика сучасної азербайджанської мови може бути класифікована за такими семантико-тематичними групами:

1. Слова, що характеризують соціальний статус, місце людини в соціумі та суспільні відносини представників різних прошарків населення минулих часів (boyar, zadəgan, şahzadə, tacir, muzdlu, təhkimli, qulluqçu). До цієї групи належать також лексеми, що слугують для позначення державного та політико-економічного ладу певних країн (imperiya, avtokratiya, sejm, zadəgan, vəzir, murzə, xan, sultan), назви податків (sorğu, xərac, ondabir, xəz, balıq) тощо;

2. Назви колишніх урядових та військових посад, адміністративних посад (muhtar, usta, polis, onbaşı, katib, azyaşlı, astsubay);
3. Назви установ, організацій та службових посад, що не існують у наш час (şura, jandarm);
4. Назви колишніх професій (kuper, kömürçü, tar, nizəçi, çumaq, oxatan, qılincustası);
5. Назви старовинних видів зброї, амуніції, військових винагород (gürz, buñçuk, titrəmə, kaman, qılinc, nizə, ox, qoç, qalxan, dəbilqə);
6. Назви знарядь праці, якими не користуються в наш час (çubuq, şum);
7. Назви старовинного чоловічого та жіночого одягу, взуття, головних уборів, які вийшли з ужитку (kaftan, ehtiyat, kənar, basting);
8. Назви старовинних монет та грошових одиниць (altın, qrivna, gulder, dinar, dukat, ahtarot);
9. Назви старовинних одиниць виміру й ваги (arşın, lay, daş, qaraq, qoç, qulac, mil, aralıq, funt);
10. Назви старовинного посуду (kupalar, küplər, butulkalar);
11. Імена та прізвища відомих історичних та культурних діячів минулого (Nizami, Xosrov, Gəncəvi);
12. Назви народів, що зникли, проте відіграли певну роль у історії людства (Assuriyalılar, Hunlar, Reçeneqlər, Kumanlar);
13. Назви організацій та представництв, що зникли або втратили власну значущість (Teutonordeni, Jezuits, Dominicans).

Хронологічно маркована лексика не створює відчуття архаїчності мови романів, а лише є мовним натяком на час, що зображується в романі. Її вживання дозволяє поринути у контекст епохи, зрозуміти її загальний характер, її мову (Коваленко, 2002, с. 20).

Мова історичних творів є двоплановою за своєю природою. У цих текстах співіснують сучасну для письменника мову і мова зображуваної епохи.

Історизми найчіткіше закріплені за певною історичною епохою. Вони виступають у тексті в ролі темпорального показника, який відносить зміст твору до певної реальної доби, тобто у ролі особливих мовних засобів, що співвідносять зміст тексту з певним реальним часом (Кива, 2010, с. 310).

Власне, архаїчна лексика є більш нейтральною в цьому плані. Так, історизми *sultan*, *vəzir* є основними засобами характеристики в описі подій життя Османської імперії, тоді як архаїзми типу *uşaq*, *sağ əl* можуть бути однаково співвіднесені з іншими періодами в розвитку держави.

Серед специфічних проблем, які постають перед письменниками, які є представниками художньо-історичного жанру, особливої майстерності потребує відтворення культурно-побутового колориту епохи. Письменникам доводиться знаходити такі засоби художнього розкриття історичного минулого, які допомагали б їм, з одного боку, найбільш адекватно відтворити особливості епохи, що зображається, а з іншого – домогтися того, щоб читачі відчували себе якщо не сучасниками епохи, громадянами країни, в якій відбуваються події роману, то бодай свідками (Дячук, 2012, с. 61-69).

Коли виникає необхідність дати характеристику минулим епохам, назвати якусь реалію старовини, подію, що відбулася в минулому, зникле явище або поняття, в цьому випадку письменники звертаються до історизмів, які не мають синонімів у сучасній азербайджанській літературній мові.

Глибоке знання історії, засноване на вивченні історичних пам'яток, ознайомленні з етнографічними та фольклорними джерелами, дозволяє письменникам чітко деталізувати у своїх творах побутовий устрій народного життя, дотримуватися коректності у вживанні слів, що позначають конкретні історичні поняття, явища, предмети (Баранник, 2019, с. 202-213).

Архаїзми, в залежності від того, застаріли вони у всіх своїх значеннях як певні звукові комплекси, або лише в окремих з них, поділяються на лексичні та семантичні. Класифікація архаїзмів була розроблена Н. О. Баранник для архаїзмів української мови, та адаптована нами для азербайджанської мови.

Серед лексичних архаїзмів розрізняють:

- власне лексичні архаїзми, які витісняють з мови слова, що мають те ж значення, але іншу основу (danlamaq – döyüşmək, boş yerə - faydasızdır, başqa sözlə - уəni). Це група дуже швидко поповнюється архаїзмами;

- лексико-фонетичні архаїзми, тобто застарілі слова, які порівняно з тими синонімами, які відповідають їм у сучасній літературній мові, мають дещо інше звукове оформлення кореня або закінчення (şahzadə, güzgü, düşmən, azad);

- фонетичні архаїзми, тобто слова із застарілою вимовою окремих звуків (toplamaq, qanlı) (Диалектологический словарь азербайджанского языка. В 2 тт. Анкара: Kılıçaslan Matbaacılık, 1999, с. 661).

Семантичні архаїзми – це слова, в яких поряд із активно застосовуваними в сучасній азербайджанській літературній мові значеннями є застарілі значення.

За походженням застарілі слова сучасної азербайджанської літературної мови бувають:

- власне азербайджанські (muxtar, usta, onbaşı);

- запозичені із різних мов (redot, amfora).

Архаїзми в нейтральній функції у наш час не використовуються, тому що цю функцію виконують нейтральні синоніми сучасної мови. Використовуються архаїзми як стилістичний засіб, у офіційно-діловому стилі вони майже повністю відсутні, зрідка можуть використовуватися у діловому стилі. Найбільш поширені вони у художньому та публіцистичному стилі.

Застарілі слова, як компонент мови, мають значні стилістичні можливості. Стилiстичні функції застарілих слів проявляються у максимальній реалізації цих можливостей у контексті.

Під час перегляду лексичних систем можна побачити, яких змін вони зазнали протягом століть. Однією з деталей, що привертають увагу, є поява нових слів, в результаті цього застаріння і відхід з мови старих слів. Ми стаємо свідками появи протиріччя між новоствореними та старими словами –

архаїзмами та історизмами. В азербайджанській мові ці слова складають різні групи:

1) застарілі слова, які повністю втратили своє значення та беруть участь у створенні нових слів, наприклад: *уапхас* – народні (провінційні) ашуги, *dün* – ніч, *sədaq* – стрілочний кошик;

2) старі слова, які втратили свою силу як незалежне слово в сучасній мові і зберегли свої сліди у складі слів, наприклад: *tox* (у сенсі бити) у слові *toxmaq*, *qar* (у сенсі твердість) у слові *qarmaq*, *il* (у сенсі збирати) у слові *ilxi* та ін;

Другу групу застарілих слів складають архаїзми. На відміну від історизмів, вони складаються з таких слів, що позначають предмети та події, які можуть існувати навіть у наш час, але вони виражаються іншими словами. Архаїзми входять до пасивного фонду словника.

Можна дати таке визначення архаїзмам: архаїзми – слова, які вилучені з мови з певних причин. Простежуючи цей процес, ми можемо не оцінити роль словників. Словники зберігають ці слова як лексичну одиницю в мовній системі та подовжують їхнє життя.

Якщо якесь слово втрачає своє вираження повністю, позбувається значення і навіть немає жодного синоніма, що може бути використаний для його заміни, тоді це слово називається історизмом. Історизми вживаються лише з метою маркування певної історичної епохи.

Вже деякі слова в азербайджанській мові, що виражають найменування кількох музичних інструментів, види озброєння, застарілих видів одягу, предметів домашнього вжитку, видів транспорту тощо, перетворювалися на історизми. Наприклад: *buxarı* (камін), *sacaуaq* (таган), *çarıq* (черевик), *belbağı* (кушак), *qəza* (руйнування), *nahiyuə* (дільниця), *pristav* (пристав), *strajnik* (вартовий), *qaradovuу* (городовий), і т.ін.

Існує факт зв'язку історизмів із найменуваннями місцевостей. Прикладом може бути наявність у старому Баку лише одного семиповерхового і п'ятиповерхового будинків. Тому і зараз, коли кажуть

«п'ятиповерхівка» або «семиповерхівка», маються на увазі спочатку збудовані відповідні будинки. Також слід згадати про численні найменування місцевостей, таких як Quba meydanı (Кубинська площа – Кубинка), İcərişəhər (Ічерішехер – Старе Місто), qoşaqaala qarısı (гошагала гаписи – парні фортечні ворота) і т. ін., які, застарівши, переходили в пасивний фонд до списку історизмів (Буда, 1998, с. 164).

Архаїзми в азербайджанській мові поділяються в основному на дві частини: лексичні та семантичні. Якщо найменування предмета чи події замінює інше слово, то колишнє слово переходить у пасивний фонд і називається лексичним архаїзмом, наприклад: вживане замість hansı (який) – qaŋğı або hankı. Якщо слово, втративши своє первісне значення, висловлює новий зміст, його колишнє значення називається семантичним архаїзмом, наприклад: qoğu – у колишньому значенні сміливець, donluq – у старому значенні подарунок та ін. В азербайджанській мові зустрічаються й лексико-фонетичні архаїзми, наприклад: qamış – samış (буйвол), taraq – daraq (гребінець) та ін.

Іноді архаїчні слова і особливо архаїчні форми слів вживаються із сатиричною метою. Це досягається методом, який називається «антиклімакс».

Ситуації з використанням архаїзму не узгоджуються із контекстом. Це створює невідповідність між словом, що вживається в даний момент, і звичною ситуацією, яка виключає це використання.

Кількість нововведених слів та нових значень завжди багаторазово перевищує кількість застарілих, архаїчних слів. Це показує чутливість словникового складу до новизни та прогресу. Словниковий склад, що безперервно змінюється, розширюється і збагачується саме завдяки новим словам і сенсам. Разом із цим із об'єктивних причин певна кількість слів також старішає, архаїзується.

Невірно вважати архаїчні слова абсолютно не вживаними. Незважаючи на застаріння архаїчних слів, вони повністю не йдуть з мови, обмежується

лише коло їхнього вживання. Це означає, що архаїзми - це позбавлені активного використання слова, що перейшли з активного фонду мови до пасивного. Тобто ці одиниці можуть бути використані якщо не в усіх галузях мови, то в певних стилях, тому що до архаїзмів звертаються переважно в науковому (історичні роботи) та художньому стилях.

Вивчення стилістичної значущості архаїзмів тісно пов'язане з їхньою лексико-семантичною сутністю. Слід зазначити, що питання архаїзмів, що здавалися простими на перший погляд, насправді складні і з певного боку спірні, тому що дослідження архаїзмів не обмежується механічним підрахунком застарілих слів (Іваненко, 2014, с. 17-21).

Архаїчні слова не завжди вважаються «мертвими» словами, тому що іноді вони знову можуть стати словом, яке вживається в словниковому складі мови. Крім цього, «мертве» слово можна використовувати замість загубленого слова під час неписьменності.

Щоб мати правильне уявлення про стилістичний колорит і можливості доцільного використання архаїчних слів, розглянемо різні види архаїчних слів:

1. Відносно-історичні архаїзми. З погляду сучасної лінгвістики у лавах слів, які вважалися архаїчними, можна знайти такі слова, які 5-6 століть тому були робочими словами; і є такі слова, які, входячи до словникового складу мови в наш час, вийшли з ужитку та архаїзувалися.

Таким чином, майже немає відмінностей між архаїчним словом, що не використовувалося кілька тисяч років, і словом, архаїзованим тільки останнім часом, оскільки ці слова є архаїчними словами для словникового складу сучасної мови.

2. Майбутнє не всіх архаїчних слів однакове; деякі з них абсолютно забуваються; деякі, перетворюючись на діалектні слова, використовуються обмежено; інші переходять до іншої мови, стають іноземними словами мови свого первинного походження; а інші знову стають функційними словами.

Відомо, що мова не любить ідентичних слів та виразів, завжди намагається звільнитися від них. Тільки споріднені за змістом слова виживають, утворивши синонімічний ряд.

Одне зі слів, споріднених за змістом, обов'язково виграє, чи це рідне слово чи іноземне, а інше переходить у пасивний фонд мови. У лінгвістиці ці застарілі слова називаються лексичними архаїзмами, і на відміну від історизмів, вони завжди мають синоніми, які активно вживаються. Саме тому архаїзми оцінюються як лінгвістична ситуація, що в повному розумінні не має зв'язку з історією (Греб, Грона, 2019, с. 25-28).

Архаїчні слова за своєю давністю займають неоднакову позицію. Деякі з них такі «старі», що зустрічаються лише у стародавніх рукописах та пам'ятках, інші відомі нам за творами літератури ХІХ ст., третина продовжує жити у пам'яті старого покоління (Гайдученко, 1998, с. 13-17).

Але архаїчні слова різняться не лише за ознакою давності, і навіть з причин досягнення цих ознак. Саме ця відмінність вважається більш серйозною і принциповою (Диалектологический словарь азербайджанского языка. В 2 тт. Анкара: Kılıçaslan Matbaacılık, 1999, с. 661), тому що при визначенні причин архаїзації слів з'являються різні види, а це дуже важливо як із семантичного, так і зі стилістичного боку. Суспільство розвивається, певні суспільні випадки, засоби виробництва, побутові предмети тощо витісняються з реального існування, зі способу життя народу, за ними слова, що виражають ці визначення, теж зникають з мови, залишаючись лише у пам'ятках літератури (Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, с. 676).

Дослідники говорять про два види архаїчних слів, визначаючи їх як справжні та стилізовані, і включають слова, вжиті як живі слова для свого періоду в стародавніх пам'ятниках, до групи справді архаїстичних, а слова, вживані для стилістичного колориту, до груп стилізованих архаїзмів (Гаджиева, 1997, с. 84). При уважній перевірці архаїчних слів з погляду можливостей стилістичного використання з'ясовується безпідставність

такого поділу архаїчних слів, тому що можна використати майже всі архаїчні слова в будь-якому стилістичному колориті.

Архаїчні слова не становлять особливий прошарок словникового складу азербайджанської мови. Подібно до інших лексичних одиниць, вони також можуть бути зазвичай нейтральними та експресивно-емоційними (Греб М.М., Грона, 2019, с. 25-28). Але разом із цим для досягнення певного уявлення про стилістичну значущість таких архаїзмів необхідно і потрібно їх групувати з огляду на різноманітність природи цих одиниць мови.

Висновки до розділу 2

Вивчаючи застарілу лексику сучасної азербайджанської мови, ми стикаємося з процесом архаїзації слів, що має складний характер. Цей процес відбувається під впливом інтралінгвістичних та екстралінгвістичних чинників.

Застаріла лексика сучасної азербайджанської мови була класифікована за такими семантико-тематичними групами:

1. Слова, що характеризують соціальний статус, місце людини в соціумі та суспільні відносини представників різних прошарків населення минулих часів. До цієї групи належать також лексеми, що слугують для позначення державного та політико-економічного ладу певних країн, назви податківтощо;
2. Назви колишніх урядових та військових посад, адміністративних посад;
3. Назви установ, організацій та службових посад, що не існують у наш час;
4. Назви колишніх професій;
5. Назви старовинних видів зброї, амуніції, військових винагород;
6. Назви знарядь праці, якими не користуються в наш час;
7. Назви старовинного чоловічого та жіночого одягу, взуття, головних уборів, які вийшли з ужитку;

8. Назви старовинних монет та грошових одиниць;
9. Назви старовинних одиниць виміру й ваги;
10. Назви старовинного посуду;
11. Імена та прізвища відомих історичних та культурних діячів минулого;
12. Назви народів, що зникли, проте відіграли певну роль у історії людства;
13. Назви організацій та представництв, що зникли або втратили власну значущість.

Історизми та архаїзми типологізують та індивідуалізують мовлення носіїв азербайджанської мови. Вони надають подіям, що описуються, відтінку певної експресії, іронії, презирства. Архаїчні мовні одиниці здатні сформувати жартівливо-гумористичний ефект висловлювання, через що й використовуються носіями сучасної азербайджанської мови.

Ще одна стилістична функція застарілої лексики сучасної азербайджанської мови – наповнення мовлення носіїв пафосом урочистості, справжньої чи імітованої поваги. За допомогою архаїзмів можна не лише передати колорит епохи, про яку йдеться, але й розкрити власний внутрішній світ, проявити глибокі знання історичного минулого.

ВИСНОВКИ

Лексикологічні дослідження останніх років характеризуються зростанням інтересу стосовно проблем розвитку мови, механізмів удосконалення способів лексичної номінації, виявів тенденцій розвитку слова та лексичного фонду в цілому. Серед лексичних елементів сучасної азербайджанської мови, семантична структура яких має певну часову маркованість, ґрунтовно досліджуються архаїзми.

У лексиконі азербайджанської мови наразі є функційними два процеси – поява нових слів та вихід із уживання застарілих слів, що зумовлює наявність двох пластів лексики – активної та пасивної. Втрата лексемою того чи іншого значення або вихід її з активного вживання постає результатом тривалого процесу архаїзації, дослідження якого є дуже актуальним, оскільки пасивний словник живої азербайджанської мови є відкритою системою, кількість одиниць якої обмежена.

Вивчаючи застарілу лексику сучасної азербайджанської мови, ми стикаємося з процесом архаїзації слів, що має складний характер. Цей процес відбувається під впливом інтралінгвістичних та екстралінгвістичних чинників.

Застаріла лексика сучасної азербайджанської мови була класифікована за такими семантико-тематичними групами:

1. Слова, що характеризують соціальний статус, місце людини в соціумі та суспільні відносини представників різних прошарків населення минулих часів. До цієї групи належать також лексеми, що слугують для позначення державного та політико-економічного ладу певних країн, назви податків тощо;

2. Назви колишніх урядових та військових посад, адміністративних посад;

3. Назви установ, організацій та службових посад, що не існують у наш час;

4. Назви колишніх професій;
5. Назви старовинних видів зброї, амуніції, військових винагород;
6. Назви знарядь праці, якими не користуються в наш час;
7. Назви старовинного чоловічого та жіночого одягу, взуття, головних уборів, які вийшли з ужитку;
8. Назви старовинних монет та грошових одиниць;
9. Назви старовинних одиниць виміру й ваги;
10. Назви старовинного посуду;
11. Імена та прізвища відомих історичних та культурних діячів минулого;
12. Назви народів, що зникли, проте відіграли певну роль у історії людства;
13. Назви організацій та представництв, що зникли або втратили власну значущість.

Історизми та архаїзми типологізують та індивідуалізують мовлення носіїв азербайджанської мови. Вони надають подіям, що описуються, відтінку певної експресії, іронії, презирства. Архаїчні мовні одиниці здатні сформувати жартівливо-гумористичний ефект висловлювання, через що й використовуються носіями сучасної азербайджанської мови.

Ще одна стилістична функція застарілої лексики сучасної азербайджанської мови – наповнення мовлення носіїв пафосом урочистості, справжньої чи імітованої поваги. За допомогою архаїзмів можна не лише передати колорит епохи, про яку йдеться, але й розкрити власний внутрішній світ, проявити глибокі знання історичного минулого.

У той час, як для архаїзмів постає властивим переважно стилістичне навантаження, історизми характеризуються наявністю, крім згаданої функційності, номінативних характеристик. Так, зокрема, застарілі слова, що є співвідносними із історизмами, найчастіше постають єдино можливими номінаціями, що використовуються для позначення речей і предметів.

Архаїзми перебувають у більш актуальній семантичній позиції, ніж історизми, оскільки на тлі нейтральних синонімів їхня незвичність, експресивність справляє об'ємніше враження, відтак, вибір носіїв мови з огляду на стилістику висловлювання припадає переважно на архаїзми.

Можливість використання цієї архаїчної групи лексики у переносному значенні посилює стилістичний потенціал мовлення носіїв застарілої лексики азербайджанської мови.

ANNOTASIYA

Bu kurs işi Azərbaycan dilində köhnəlmiş sözlərin leksik və semantik xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Giriş tədqiqatın mövzusu və məqsədləri haqqında ümumi fikir verir.

Birinci fəsil Azərbaycan dilində köhnəlmiş sözlərin tədqiqinin nəzəri əsaslarına söykənir, burada “Azərbaycan dilinin köhnəlmiş lüğət tərkibi” anlayışları və köhnəlmiş lüğətin arxaizmlər və tarixizmlər kimi növləri nəzərdən keçirilir.

İkinci fəsildə müasir Azərbaycan dilində köhnəlmiş lüğətin semantik xüsusiyyətlərindən, o cümlədən köhnəlmiş sözlərin etimologiyasından və onların tipologiyasından bəhs edilir. Materialların təhlilinə əsaslanan nəticələr hər bir fəslin sonunda verilir.

Yekun hissə tədqiqatın əsas nəticələrini təqdim edir.

Ədəbiyyat siyahısında kurs işinin hazırlanmasında istifadə olunan əsas mənbələr göstərilir.

Bu kurs işi Azərbaycan dilini öyrənən dilçilər və dilin tarixi və inkişafı ilə maraqlanan hər kəs üçün faydalı ola bilər.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Байрамов И. Лексика диалектов Западного Азербайджана. Баку: Наука и образование, 2011. 440 с.
2. Баранник Н.О. Архаїзми в романах С. Скляренка «Святослав», «Володимир». *Література та культура Полісся*. Серія «Філологічні науки». 2019. Вип. 96. С. 202–213.
3. Буда В. А. Лінгвостилістика сучасного історичного роману про добу козацтва (60-90 рр. ХХ ст.). Київ : Рідна мова, 1998. 164 с.
4. Гаджиева З. Лексико-семантические особенности архаичных слов в ранних произведениях на родном языке. Баку: Элм, 1997. 84 с.
5. Гайдученко Г. М. Архаїчна лексика на позначення назви спорідненості як засіб формування ментальності українців. *Педагогічні науки*. 1998. № 2. С. 13– 17.
6. Гайдученко Г.М. Історизми та архаїзми як основні виражальні засоби історичної стилізації. URL: <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream> (дата звернення: 07.03.2023).
7. Греб М.М., Грона Н.В. Архаїзми в поемі І. Франка «Мойсей»: функціональний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : Філологія. 2019. № 41. С. 25–28.
8. Диалектологический словарь азербайджанского языка. В 2 тт. Анкара: Kılıçaslan Matbaası, 1999. 661 с.
9. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969. 676 с.
10. Дудик М. Пасивна лексика, її складові. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського* : Зб. наук. праць. Серія : Філологія. Вип. 5. Вінниця: Вид-во Вінниц. держ. пед. ун-ту, 2003. С. 25-29.
11. Дячук І.В. Стилiстичнi функцiї iсторизмiв та архаїзмiв у романi М. Стельмаха «Правда i кривда». *М.П. Стельмах i сучаснiсть* : матерiали науково-практичної конференцiї. Хмельницький : ХмЦНТІ, 2012. С. 61–69.

12. Іваненко І.М. Історично маркована лексика як засіб творення смислових зв'язків у сучасній поезії. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур*: Збірник наукових праць. 2014. Випуск 26. С. 17–21.
13. Кива Т. О. Застаріла лексика в сучасній українській мові. Київ: Наукова думка, 2010. 310 с.
14. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. Київ : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2008. 335 с.
15. Коваленко О.В. Хронологічно маркована лексика як фактор тексту в жанрі історичного роману (на матеріалі художньої прози В. Скотта) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Одеса, 2002. 20 с.
16. Ковтунець О. Явище актуалізації лексики в сучасній українській мові (стан і перспективи дослідження). *Лексикографічний бюлетень* : Зб. наук. пр. Київ : Ін-т української мови НАН України, 2010. Вип. 19. С. 114-122.
17. Колоїз Ж.В. Лексичні архаїзми у творчій спадщині Івана Нечуя-Левицького. *Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2009. Випуск 3. С. 68–81.
18. Крупеньова Т. І. Стилiстичні конотації архаїзмів у художньому ідіолекті. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2009. Вип. 1. С. 128-133.
19. Левченко Г.І. Історизми й архаїзми як основні виражальні засоби історичної стилізації. *Молодий науковець XXI століття* : матеріали науково-практичної конференції. Кривий Ріг, 2012. С. 290–292.
20. Лонська Л. Процеси архаїзації та пасивізації лексичних засобів мови. *Мовознавчий вісник* : зб. наук. праць. Черкаси, 2009. Вип. 9. С. 201-212.
21. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. Київ: Наукова думка, 1992. 414 с.

22. Пашенько Н. Л. Історизми та архаїзми у сучасних художніх текстах. *Щорічні записки українського мовознавства*: Зб. наук. статей. Одеса: Астропринт, 1996. Вип. 4. С. 41-45
23. Попадинець О.О. Жанрово маркована лексика історичних романів Вальтера Скотта і Михайла Старицького. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Філологічні науки. 2010. Випуск 21. С. 168–172.
24. Раджабли А. Древний тюркско-азербайджанский словарь. Баку: Типография Национальной Энциклопедии Азербайджана, 2001. 192 с.
25. Романиця О.В. Поетична лексика віршованих творів Осипа Маковея. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: Філологічні науки. 2012. Випуск 31. С. 336–338.
26. Рудь О. М. Застаріла лексика в поетичних текстах Сергія Жадана: функціонально-семантичний аспект. *Науковий вісник ХДУ*. Серія Германістика та міжкультурна комунікація. 2021. № 1. С. 130-137.
27. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). Москва: Наука, 1974. 767 с.
28. Сірик С.В. Застаріла лексика в мовно-художній системі В.А. Чабаненка (на матеріалі поетичної збірки «Оратанія»). *Вісник Запорізького національного університету*. Філологічні науки. 2015. № 2. С. 272–281.
29. Стишов О.А. Основні тенденції розвитку лексичного складу в українській мові початку ХХІ століття. *Вісник Запорізького національного університету*. Філологічні науки. 2012. № 1. С. 406–415.
30. Тележкіна О.О. Застаріла лексика як стилістичний засіб у поетичному мовленні Дмитра Павличка. *Психолінгвістика*. 2012. Вип. 9. С. 236–241.
31. Удод Л.В., Литвиненко К.А. Застаріла лексика як елемент стилізації історичної епохи в романі Л. Костенко «Берестечко». *Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві*. 2015. Вип. 4 (11). С. 194–200.

32. Шнайдерман Т. О. Застаріла лексика та її використання в літературних творах. Київ : Академія, 2000. 179 с.

33. Яструбецька Г.І. Архаїзми та старослов'янізми і їх моделююча роль у експресіоністичній стильовій структурі «Палімпсестів» В. Стуса. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки.* 2020.№ 6. С. 158–162.

34. Яценко Н. Історизми в романі П. Куліша «Чорна рада». *Дивослово.* 1998. № 5. С. 15-17